

ДИСКУРСИВНЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В ПЕРИОД ПЕРЕСТРОЙКИ

Nina Cingerova (Нина Цингерова)
(Братислава, Словакия)

В рамках, установленных советской идеологией, церковь воспринималась как манифестация идейно чуждой позиции. В период перестройки мы наблюдаем резкие изменения артикуляций (в терминологии Э. Лаклау и Ш. Муфф). С точки зрения дискурса — структурированной целостности, появившейся в результате практик, устанавливающих отношения между элементами (в терминологии Э. Лаклау и Ш. Муфф) — церковь стала “высказываемая” (в терминологии М. Фуко) как социальный институт, который вправе требовать правового статуса юридического лица. Валентность православия; его способность (дискурсивно) вступать в отношения с обществом и культурой восстановилась. Идентичности знаков, которые до тех пор оставались составной частью так называемой области дискурсивности (в терминологии Э. Лаклау и Ш. Муфф) в качестве возможных, но, пока что исключенных значений, артикулировались. Четким проявлением данных изменений можно считать празднование тысячелетия Крещения Руси, которое, таким образом, представляет собой так называемое дискурсивное событие (в терминологии З. Егера и М. Егер).

Ключевые слова: дискурс, Русская православная церковь, Тысячелетие Крещения Руси

Ruská pravoslávna cirkev patrí k často pertraktovaným témam v rámci humanitnej a spoločenskovednej odbornej spisby, len málo textov sa však ťažiskovo sústreďuje problematiku jej verbálneho a neverbálneho štruktúrovania. Cieľom našej analýzy, ktorá predstavuje súčasť širšie koncipovaného výskumu, bolo preniknúť do logiky diskurzu a popísať mechanizmy vytvárania a pridieľovania významov. Teoreticky sme sa pri tom opierali o koncepciu *diskurzu* E. Laclaua a Ch. Mouffovej. Tí chápu diskurz ako „štruktúrovanú totalitu, ktorá je výsledkom artikulačnej praxe“ [1, s. 128], pričom artikulačnú prax ponímajú ako každú prax, ktorá stanovuje vzťahy medzi *elementami* tak, že je ich identita v dôsledku artikulačie stanovená, stabilizovaná alebo modifikovaná [1, s. 128]. V takomto chápaní sa objektom záujmu stáva proces fixácie identity Ruskej pravoslávnej cirkvi prostredníctvom artikulačnej praxe.

V súvislosti so zmenami spoločenskej paradigmy, ktorým čelilo sovietske Rusko v druhej polovici 80 rokov, bolo pre nás relevantný aj Laclauov pojem *dislokácia*. Ten zavádza v súvislosti s takým stavom, keď hegemonický diskurz nie je schopný domestikovať nové udalosti — je *dislokovaný* [1, s. 61; 2]. V takejto situácii nastáva reorganizácia štruktúrovania poľa, v ktorom sa nachádzajú (dočasne) fixované identity znakov. Režazce, do

ktorých sú radené, či už v súlade s *logikou ekvivalencie*, alebo v súlade s *logikou diferencie* [1, s. 127—130], sa môžu preskupiť, znaky vstupujú do iných vzťahov.

Teoretickú oporu predstavoval aj model, ktorý navrhuje pri analýze hĺbkovej štruktúry *narácie* A. Greimas. Rozlišuje tri úrovne rozboru. Prvou je povrchová úroveň, úroveň významu, ktorú nazýva *diskurzívna*. Druhou je úroveň *narácie*, gramatiky rozprávania. Z hľadiska nášho uvažovania je relevantná úroveň *abstraktnej*, pojmovej syntaxi, na ktorej sa vyčleňujú fundamentálne hodnoty, plodiace text. Tieto hodnoty A. Greimas predstavuje v podobe semiotického štvorca, ktorý je vizualizáciou elementárnej štruktúry významu, nástrojom na ilustráciu sémantických alebo tématických opozícií [3, s. 26—32]. Keď M. Gorbačov začal pôsobiť vo funkcii generálneho tajomníka ÚV KSSZ nič nenaznačovalo tomu, že by sa mala uvoľniť situácia v náboženskej oblasti. V septembri 1985 sa v súvislosti so „zahraničnou klerikálnou propagandou“ ešte hovorilo o protisovietskej činnosti, ideologickej diverzii a potrebe kontrapropagandy“ [4, s. 36—37]. Cirkev predstavovala zoskupenie vykonávateľov kultu a náboženstvo sa definovalo cez svoju opozíciu k marxisticko-leninskej ideológii a socialistickej spoločnosti.

V roku 1987 sa však *diskurz* rastúci vo verejnom priestore okolo (Ruskej pravoslávnej)

cirkvi, náboženstva a veriacich začal preskupovať. Toto obdobie ponímame ako obdobie, keď sa dominantné modelovanie relevantných entít začalo pod vplyvom destabilizácií drobiť na jednotlivé *mýty* jednotlivých sociálnych skupín [1, s. 61; 2, s. 193—205]. Hegemonické štruktúrovanie cirkvi, náboženstva a veriacich bolo na pozadí ekonomických, politických a spoločenských zmien konfrontované s novými udalosťami, ktoré nebolo možno v rámci jeho súradníc reprezentovať — dominantný diskurz bol *dislokovaný* [5, s. 92—94].

Rok 1988, na ktorý pripadli oslavy tisícročia Pokrstenia Rusi, sa zvykne v historiografii označovať za zlomový vo vzťahu sovietskeho štátu k Ruskej pravoslávnej cirkvi. Práve oslavy boli manifestáciou tých zmien, ktoré nastali v diskurze rastúcom okolo cirkvi, náboženstva a veriacich, prispievali k jeho ďalšej transformácii a určovali jeho kvalitu a smer. O tejto udalosti môžeme teda uvažovať ako o *diskurzívnej udalosti* [6, s. 27].

Už rok pred oslavami bolo možné pozorovať, že interpretácia sviatku začala kontrastovať s tézami z prvej polovice 80. rokov, ktoré ho vnímali ako čisto cirkevnú záležitosť. V atmosfére glasnosti a demokratizácie odhaľovali médiá tzv. biele miesta dejín a bojovali za práva veriacich. Publicistika, ktorá sa týkala jednotlivých prípadov pritom napomáhala personifikácii obetí byrokratickej mašinerie. Čitateľom sa prezentovali konkrétni ľudia s konkrétnymi problémami, ich spoluobčania, a nie abstraktné ideologické rozpravy. Cirkevní hierarchovia poskytovali rozhovory, v ktorých sa začali vyjadrovať aj k iným témam ako k „boju za mier“ a v období morálneho chaosu poskytovali odpovede, ktoré spoločnosť potrebovala počuť. Kultúra, duchovnosť a pravoslávie sa stali navzájom zameniteľnými pojmami. Z hľadiska diskurzu boli teda radené do reťazca zodpovedajúceho logike *ekvivalencie* [1, s. 127—130], ich bohatší význam sa redukoval. Tento moment je z hľadiska diskurzívneho štruktúrovania nesmierne dôležitý. Čím je totiž reťaz, v ktorej sú radené jednotlivé označujúce bohatšia, tým väčšiu mobilizačnú silu nadobúda bod (požiadavka) pútajúci ich k sebe, centrum pomyselného reťazca [1, s. 127—130].

Z krokov, ktoré podnikal štát v období od druhej polovice roku 1987 bolo zrejmé, že sviatok mala osláviť už slobodnejšia cirkev. Podľa údajov Kestonského ústavu poklesol v roku 1987 počet „menovite známych“ kresťanov v sovietskych väzniciach a čo je dôležitejšie, ústav informoval len o niekoľkých prípadoch nových zatknutí [7, s. 35]¹. Uvoľnenie bolo cítiť aj v publikačnej činnosti. Koncom 80.

rokov samizdat vyšiel z ilegality a v roku 1988 odhadoval bibliograf A.I. Sujetnov počet nezávislých vydaní na 286, 13 z nich označil ako publikácie náboženské [8, s. 28]. Pri príležitosti Tisícročia sa uskutočnili tri vedecké medzinárodné konferencie, na ktorých sa zúčastnili aj sovietski akademici [9, s. 214—217] a i. Medzinárodná konferencia teológov a publicistov [10]. Štát odovzdal Moskovskému patriarchátu dva významné kláštory — Tolgský kláštor v Jaroslavle a Optinskú pustovňu v Kalužskej oblasti. Ruskej pravoslávnej cirkvi boli tiež vrátené relikvie, ktoré sa nachádzali v moskovskom Kremli: časť Svätého kríža, časť plášte Presvätej Bohorodičky, pravú ruku Andreja Prvopovoláného, relikvie Jána Zlatoustého. Aký význam predstavoval tento akt z hľadiska Ruskej pravoslávnej cirkvi je zrejmé z monografie „dvornej“ historičky Moskovského patriarchátu V. Jereminovej, ktorá napísala, že týmto dňom „наступил конец советской власти“ [11].

Vzhľadom na dané údaje môžeme teda hovoriť o uvoľňovaní postoja štátu k Ruskej pravoslávnej cirkvi, o uvoľňovaní, z ktorého ťažili aj ostatné náboženské organizácie.

Štát chcel síce i naďalej určovať cestu, po ktorej kráča cirkev a využiť ju pri prestavbe [12, s. 216—218], je však otázne do akej miery bol v situácii ekonomického a politického chaosu schopný kontrolovať náboženský život v krajine a udržať si „sémantickú“ kontrolu. Cirkev vyvinula v jubilejnom roku aktivitu v médiách, objasňovala význam Ruskej pravoslávnej cirkvi a Pokrstenia Rusi a treba povedať, že bola v tomto smere úspešnejšia ako stranícki ideológovia, ktorí svojou primitívnou argumentáciou značne prispeli ku konečnej diskreditácii ateizmu.

Kulmináciou týchto procesov bolo aprílové stretnutie M. Gorbačova s hierarchami Ruskej pravoslávnej cirkvi, ktoré sa uskutočnilo pri príležitosti osláv v Kremli a bolo široko mediálne pokryté.

Paralela, ktorá sa ponúka je stretnutie J. Stalina s metropolitom a neskorším patriarchom Alexejom (Simanským), metropolitom a neskorším patriarchom Sergejom (Stragorodským) a metropolitom Nikolajom (Jaruševičom) v roku 1943. Stretnutie, o ktorom sa pravoslávni hierarchovia dozvedeli v deň jeho konania prebehlo pod rúskom noci, nebolo zachytené na fotografii a na druhý deň sa v novinách objavila len krátka správa [13].

Teraz mali predstavitelia cirkvi možnosť pripraviť sa a o udalosti informovali vedúce denníky v rozsahu 1 – 2 stranových článkov s fotografiami. Z hľadiska symboliky je dôležité spomenúť, že na fotografiách k článkom sedí M.

Gorbačov a cirkevní hierarchovia za okrúhlym rokovacím stolom, čo možno chápať ako prezentáciu rovného postavenia všetkých účastníkov stretnutia. Toto správanie predstavuje znak, ktorý možno dešifrovať ako dialóg. V prejave generálneho tajomníka zazneli tóny o „tragických udalostiach stalinského obdobia“, „náprave chýb“ a „veľkej veci prestavby, ktorá spojí veriacich krajiny, všetkých pracujúcich“ [14]. Apelácia k spoločnému *miestu pamäte* (stalinské represie), spoločnej budúcnosti, zmäkčenie sémantickej opozície „my“ — „oni“ [15] vypovedá o zmene vnímania cirkvi, o zmene, ktorá bola verejne prezentovaná najvyšším predstaviteľom sovietskeho štátu. Veriaci neboli na úrovni diskurzu vo verejnom priestore síce chápaní ako „my“, nedovoľoval to rozdielny svetonázor, neboli však ani chápaní ako „oni“, rozdiely totiž neboli neprekonateľné, nepredstavovali smrteľnú hrozbu. V tomto prípade by sme mohli lexikalizovať ich pozíciu ako „nie oni“, pričom dôležitý je celý pomyselný pohyb od „oni“ k „nie oni“. Od „triedneho nepriateľa“, ktorý predstavuje nebezpečenstvo, k „druhému“ a „inému“, s ktorým je možné vstupovať do spojeneckých vzťahov.

Akcentovanie definície cirkvi vo vzťahu k spoločnosti umožňovalo, že cirkev sa mohla stať spojencom. A čo je dôležité, vyjadrovala sa k spoločenským témam a to znamenalo, že bola akceptovaná ako sociálna inštitúcia, organizácia zoskupujúca početné množstvo sovietskych občanov.

Oslavy Krštenia Rusi, ktorých oficiálna časť prebiehala od 5—16 júna 1988 v Moskve, Zagorsku, Leningrade, Vladimire a Kyjeve sa vonkoncom nepodobali na cirkevné jubileum, mali celospoločenský charakter. Piateho júna, v Nedeľu Všetkých svätých, sa oficiálne začali slávnostnou liturgiou v Katedrále Zjavenia Pána. Poobede patriarcha Pimen, členovia Svätej Synody a Snemu miestnej cirkvi položili veniec na Hrob neznámeho vojaka. Oslavovalo sa pravoslávie a vlast' [16]² a medzi niekdajšími nepriateľmi zavládla harmónia. Po skončení Snemu miestnej cirkvi (6—9 júna)³ slávnosti pokračovali veľkolepým podujatím v *Boľšom teatre*, na ktorom nechýbali ani predstavitelia štátu. Generálny tajomník Komunistickej strany síce neprišiel, no bola tam prítomná jeho žena — Raisa. Na druhý deň privítal náboženské delegácie v Kremli predseda Prezídia Najvyššieho sovietu ZSSR A. Gromyko [17; 18, s. 66; 9, s. 245—250; 19, s. 47—63]. Jeho prejav modeloval cirkev ako silu, ktorá konsolidovala ľud v ťažkých obdobiach a prispela k zachovaniu národnej jednoty [20]. Významným symbolickým gestom zo strany štátu bolo vrátenie časti Kyjevsko-pečorskej

lavry Ruskej pravoslávnej cirkvi. Kláštor zatvoril v roku 1961 N. Chruščov, s ktorého menom sa spája rozpútanie tvrdej proticirkevnej politiky. Dalším symbolickým gestom bolo polozenie základného kameňa chrámu, ktorý mal pripomínať tisícročné jubileum. Akým úderom musela byť pre konzervatívnych straníkov čo i len úvaha o postavení nového kostola je zrejmé z viet, ktoré padli na rokovaní Politbyra: „Nový kostol? A načo? Nech si nové kostoly stavajú v Poľsku, my ich stavať nebudeme“ [21, s. 10]. Tieto dva symbolické akty ešte názornejšie demonštrovali zrieknutie sa starej politiky a nástup nových časov vo vzťahu k cirkvi. Prinajmenšom po oslavách Tisícročia bolo zrejmé, že zmene vnímania náboženstva, cirkvi a veriacich bude treba prispôsobiť aj legislatívu a urýchliť proces prijatia adekvátneho zväzového zákona o slobode svedomia. Čo znamenalo zmenu diskurzného modelovania cirkvi, ktoré dosiahlo, v podobe zákonov, najvyšší možný stupeň autoritatívnosti.

Poznámky

¹ Treba však brať do úvahy fakt, že Sujetnov sem zrejme zaradil iba najvýznamnejšie publikácie.

² Je príznačné, že na sneme boli kanonizované významné postavy ruských dejín 14. — 19. storočia (napr. Dmitrij Donský), a nie novomučeníci či osoby žijúce po roku 1917.

³ Bolo to prvýkrát od znovuzavedenia úradu patriarchu, keď sa Snem miestnej cirkvi zišiel z iného dôvodu ako pre voľby patriarchu.

Zoznam literatúry

1. Laclau E., Mouffe Ch. Hegemonie a socialistická stratégia: Za radikálne demokratickou politiku. — Praha: Karolinum, 2014. — 234 s.
2. Çelik Nur Betül. The Constitution and Dissolution of Kemalist Imaginary. — In: Howarth, D.; Norval, A. J.; Stavrakakis, Y. (Eds.): Discourse Theory and Political Analysis. Identities and Social Change. — Manchester, New York: Manchester University Press, 2000. — S. 193—205.
3. Bronuen M., Ringchem F. Slovar semiotiki. — Moskva: Knižnyj dom „Librokom“, 2010. — 256 s.
4. Odincov M. Veroispovednyje reformy v Sovetskom sojuze i v Rossii: 1985—1997 gg. — Moskva: Rossijskoje objedinenije issledovatelej religii, 2010. — 444 s.
5. Žižek S. Vozvyšennyj objekt ideologii. — Moskva: Izdatel'stvo „Chudožestvennyj žurnal“, 1999. — 234 s.
6. Jäger M., Jäger S. Deutungskämpfe: Theorie und Praxis Kritischer Diskursanalyse. — Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007. — 320 s.
7. Roth P. 5 Jahre Religions- und Kirchenpolitik unter Gorbatschow. — München: Kirche in Not/Ostpriesterhilfe, 1990. — 80 s.
8. Ivanenko S. Novaja religioznaja pressa. — In: Nauka i religija. — No. 5, Maj. — 1990.

ДИСКУРСИВНЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В ПЕРИОД ПЕРЕСТРОЙКИ

9. Bessonov M.N. Pravoslaviye v naši dni. — Moskva: Izdatel'stvo političeskoj literatury, 1990. — 320 s.
10. I međunarodnaja konferencija „Bogoslovij i publicisty: prizyv k miru“. — In: Žurnal Moskovskoj Patriarchii. — No. 5, 1988. — S. 43—45.
11. Jeremina V.M. Novejšaja istorija Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi (1917-2000) — Moskva: Otdel religioznogo obrazovanija i katechizacii Moskovskogo patriarchy, 2004: [Elektronický zdroj]. URL: <http://vmeremina.narod.ru/istor3/istor3.htm> (dátum obehu: 05.07.2017).
12. Russkaja Pravoslavnaja Cerkov v sovetskoje vremia (1917-1991): materialy i dokumenty po istorii otnošenij meždu gosudarstvom i Cerkoviu. — Kniga 2 / Sostavitel' G. Štrikker. — Moskva : Izdatel'stvo „Propilei“, 1995. — 464 s.
13. Odincov M. Drugogo raza ne bylo... In: Nauka i religija. — No. 2, Fevraľ. — 1989. — S. 8—9.
14. Vstreča General'nogo sekretaria CK KPSS M.S. Gorbačova s Patriarchom Moskovskim i vseja Rusi Pimenom i členami Sinoda Russkoj pravoslavnoj cerkvi. — In: Pravda. — 30.04.1988. — S. 1—2.
15. Dulebová I. Precedentné fenomény súčasného ruského jazyka interkultúrny a lingvodidaktický aspekt. — Bratislava: Univerzita Komenského, 2015. — 150 s.
16. Semenenko-Basin I.V. Vozrobnovenije kanonizacii sviatych v ruskoj cerkvi posle antireligioznych gonienij (1964—1990 gg.). — In: Cerkov v istorii Rossii. / Red. kolegija: Je.V. Beľakova, O.Ju. Vasilieva, Ja.N. Ščapov. — Moskva: Institut rossijskoj istorii RAN, 2003. — S. 324—340.
17. Prazdnovanije Russkoj Pravoslavnoj Cerkviu 1000-letija Kreščenija Rusi. — In: Žurnal Moskovskoj Patriarchii. — No. 9. — 1988. — S. 3—8.
18. Davis N.A. Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodoxy. — Oxford; Boulder: Westview Press, 1995. — 392 s.
19. Bourdeaux M. Gorbachev, glasnost and the Gospel. — London: Hodder and Stoughton, 1990. — 256 s.
20. Po slučaji istoričeskoj daty. Vstreča A.A. Gromyko s učastnikami jubilejnych toržestv Russkoj pravoslavnoj cerkvi. — In: Pravda. — 12.06.1988. — S. 1.
21. Tretij razgovor. Byvšij predsedatel' Soveta po delam religij pri Sovete Ministrov SSSR K.M. Čarčov beseduet s pisatelem Aleksandrom Nežnym. — In: Ogoňok. — Č. 44, november. — 1989. — S. 9—12.

Данная статья подготовлена в рамках проектов KEGA *Vysokoškolská učebnica Ruské lingvoreálie* с регистрационным номером 072UK-4/2015/ и VEGA *Jazyk a konflikt. Vytváranie obrazu nepriateľa v súčasnom verejnom diskurze* с регистрационным номером 1/0539/17.

Нина Цингерова, старший преподаватель Университета имени Коменского (Братислава, Словакия); nina.cingerova@uniba.sk.

DISCURSIVE ASPECTS OF THE ORTHODOX CHURCH HISTORY STUDY IN THE RESTRUCTURING PERIOD

Nina Tsingerova
(Bratislava, Slovakia)

Within the framework established by Soviet ideology, the church was perceived as a manifestation of an ideologically alien position. During the period of perestroika, we observe sharp changes in articulations (in terminology of E. Laklau and S. Muff). From the point of view of discourse — a structured integrity resulting from practices that establish relationships between the elements (in terminology of E. Laklau and S. Muff) — the church has become "expressed" (in terminology of M. Foucault) as a social institution that has the right to demand legal status of legal entity. The valence of orthodoxy, its ability (discursively) to enter relations with society and culture were restored. The identities of signs which still remained an integral part of the so-called area of discourse (in terminology of E. Laklau and S. Muff) as possible but for the time being excluded meanings were articulated. The celebration of the Millennium of the Baptism of Rus can be perceived as a clear demonstration of those changes and is therefore a so-called discursive event (in terminology of Z. Eger and M. Jaeger).

Key words: discourse, Russian Orthodox Church, Millennium of the Baptism of Russia